

Як адкрывалі стагоддзе

Гістарыяграфічны ўступ

Пісьмовыя і іншыя крыніцы — неабходная ўмова, аснова ўсякага гістарычнага даследавання, у тым ліку гісторыка-літаратурнага. «Вучонаму патрэбны крыніцы, без крыніц ён працаваць не можа. Ён павінен звяртацца, як Святагор да зямлі, да архіваў, да рукапісаў», — сказаў у адным са сваіх выступленняў выдатны літаратуразнавец акадэмік Д. Ліхачоў.

Даследчыкі беларускай літаратуры XIX ст. балюча адчуваюць недастатковасць крыніц, што дайшлі да нашага часу. [...]

[...] Толькі напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны актывізуецца дзейнасць літаратуразнаўцаў па збіранні і вывучэнні літаратурнай спадчыны. У 1939 г. у перадавым артыкуле «ЛіМа» зноў ставіцца пытанне аб выданні і папулярызацыі твораў П. Багрыма, Я. Баршчэўскага, **Я. Чачота**, А. Рыпінскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, аб збіранні пісьменніцкіх дакументаў, фатаграфій, рэчаў і стварэнні ў Мінску літаратурнага музея¹. [...]

[...] У пасляваенныя гады беларускімі літаратуразнаўцамі была прадоўжана праца па збіранні і публікацыі матэрыялаў з гісторыі роднай літаратуры. Н. Перкін даследаваў творчасць Я. Баршчэўскага і **Я. Чачота** (1946, праца надрукавана ў 1980 г.)³⁰. [...]

[...] Выдатны зборнік твораў **Я. Чачота** ва ўласных дасканалых перакладах выдаў К. Цвірка. Ён паспяхова развівае распачаты С. Александровічам жанр літаратурнага падарожжа па памятных мясцінах пісьменнікаў мінулага (У. Сыракомля, Я. Чачот, Ф. Багушэвіч)³⁶. [...]

¹ Аб літаратурная спадчыне // Літ. і мастацтва. 1939. 12 верас.

³⁰ Перкін Н. Літаратурная спадчына Яна Баршчэўскага і Яна Чачота // Н. Перкін. Абсягі думкі. Мн., 1980.

³⁶ Цвірка К. Той курган векавечны...: Сцяжыны вандровак. Мн., 1985; Ён жа. Тут грала дудка Бурачка...// Польшыя. 1990. № 5.

Ці шмат застаецца з напісанага?

*Да праблемы паўнаты
гісторыка-літаратурных крыніц*

[...] Лёс большасці беларускіх пісьменнікаў XIX ст., а таму і іх архіваў, драматычны, нярэдка трагічны.

[...] Найбольш з пісьменнікаў першай паловы XIX ст. у сэнсе захаванасці рукапісаў пашанцавала, відаць, Яну Чачоту. Разам з іншымі філаматамі ён спазнаў царскія рэпрэсіі, але яму ўдалося ўсё ж вярнуцца на радзіму, убачыць надрукаванымі свае кніжкі.

І ў яго рукапіснай спадчыне ёсць немалыя прабелы. Тым не менш многае ўсё ж захавалася, хоць і аказалася рассяяным па розных сховішчах.

Вялікая колькасць рукапісаў і пісьмаў Чачота зберагалася доўгі час у так званым «Архіве філаматаў», які рупліва збіраў вядомы дзеяч філамацкага руху Ануфрый Петрашкевіч. Пасля смерці Петрашкевіча (1863) архіў захоўвалі яго віленскія сваякі.

Гэты надзвычай каштоўны збор перад Вялікай Айчыннай вайной або ў часе вайны прапаў, часткова разышоўся па розных архівах, музеях і бібліятэчных сховішчах (асобныя фрагменты яго цяпер знаходзяцца ў Вільнюсе і ў Польшчы), але, на шчасце, галоўныя дакументы з яго былі ў 1913—1934 гг. апублікаваны ў шматтомным выданні пад назвай «Archiwum filomatów»

Частку I — «Карэспандэнцыя філаматаў 1815—1823 гг» — склалі пяць тамоў, якія выдаў у 1913 г. Я. Чубак.

Частка II носіць назву «Матэрыялы да гісторыі таварыства філаматаў». Два тамы з гэтай часткі выдалі ў 1920—1921 гг. С. Шптанскі і С. Петрашкевічуўна, трэці ў 1934 г. С. Петрашкевічуўна.

У частку III — «Паэзія філаматаў» — увайшлі два тамы, выдадзеныя ў 1922 г. Я. Чубакам.

Ва ўсёй гэтай серыі апублікавана шмат рукапісаў Чачота і звязаных з ім матэрыялаў.

У нашы дні публікацыя была працягнута на аснове фрагментаў філамацкага архіва, якія знаходзяцца ў Польшчы (Музей літаратуры ў Варшаве, бібліятэка Люблінскага каталіцкага універсітэта). Выйшла кніга: Archiwum filomatów. T. 1. Na zesłaniu Wrocław etc., 1973. Сюды трапілі і асобныя чачотаўскія матэрыялы (перапіска з А. Петрашкевічам).

У 1922 г., калі разгортвалася публікатарская дзейнасць Я. Чубака, другі польскі даследчык В. Клінгер знайшоў у Лодзі ў сямейных паперах Карпінскіх комплекс матэрыялаў, які атрымаў пазней назву «Малога архіва філаматаў». Сярод іх былі тры рукапісныя зборнікі Чачота, у тым ліку зборнік пад назвай «Zosine piosnki do not piosnek narodowych gminnych zastosowane z muzyką, 1823». У гэтым зборніку Чачот запісаў беларускія

народныя і польскія дробнашляхецкія песні, напрыклад вядомую беларускую песню «Да цераз мой двор...», якую любілі Адам Міцкевіч і Марыля Верашчака. Да зборніка далучаны характэрны «Дадатак», у якім Чачот падкрэсліваў неабходнасць збірання народных песень і этнаграфічных матэрыялаў¹⁰. Як сцвярджаюць даследчыкі, гэта першы ў творчасці Чачота і адзін з самых ранніх у народазнаўчай навуцы Беларусі і Польшчы артыкулаў такога роду.

Восем польскіх балад Чачота філамацкіх часоў («Бекеш», «Наваградскі замак», «Радзівіл, або Заснаванне Вільні» і г. д.) разам з некаторымі іншымі творами захаваліся ў рукапісе, які называецца «Raptularz Czeczota». Пасля смерці паэта рукапіс перайшоў да яго прыяцеля Адольфа Кабылінскага, які праз Э. Паўловіча перадаў яго ў 1888 г. у Асалінэум. На рукапісе ёсць адпаведны надпіс: «Вышэй названы «Збор розных твораў» і г. д. як дар Адольфа Кабылінскага з Цешаўлі, Наваградскага пав. Мінскай губ., учынены Музею Нац. Установы імя Асалінскіх у 1888 годзе, перадаў Э. Паўловіч...» Першыя звесткі аб чачотаўскіх баладах з фрагментамі тэкстаў падаў у 1886—1887 гг. у польскім перыядычным друку Ян Рыхтэр. Пазней пра гэта рэдка ўспаміналі, а сам рукапіс, памылкова заінвентарызаваны ў Асалінэуме, лічыўся загінутым. Паводле ўдалага выразу польскага даследчыка С. Свіркі, памылка архівістаў адыграла для «Раптуляра» і разам з тым для Чачотавых балад ролю казначай шапкі-невідзімкі, якая на некалькі дзесяцігоддзяў схавала іх ад вачэй навукоўцаў¹¹.

Толькі пасля вайны ў 1953 г. манускрыпт адшукаў, як бы паўторна адкрыў Ч. Згажэльскі.

Сёння рукапісы Чачота захоўваюцца ў многіх сховішчах у нашай краіне і за мяжой.

Як паведамляе «Nowy Korbut», тры чачотаўскія рукапісныя зборнікі песень 1822—1823 гг., прысвечаныя З. Малеўскай, знаходзяцца ў прыватных руках у Варшаве. Рукапісы вядомых зборнікаў Чачота «Сялянскія песенькі», што друкаваліся ў 1837—1846 гг., захоўваюцца ў музеі А. Міцкевіча ў Парыжы (сігн. 1005), а таксама ў прыватных зборах З. Карпінскага і В. Дрэцкай.

У парыжскім музеі Міцкевіча зберагаецца рукапіс «Зосіных песенек» (34 лірычныя вершы Чачота; не блытаць са згаданым фалькларыстычным зборнікам філамацкага перыяду), пасланы Чачотам З. Малеўскай з выгнання. Ад адрасаткі рукапіс трапіў да сына вялікага паэта Уладзіслава Міцкевіча (відаць, пад час прыезду ў Вільню перад паўстаннем 1863 г.). Той перадаў яго ў музей Міцкевіча.

¹⁰ Dzieje folklorystyki polskiej: 1800 – 1863. Epoka przedkolbergowska. Wrocław etc., 1970. S. 214.

¹¹ Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. Warszawa, 1972. S. 9 – 10.

Другі экзэмпляр «Зосіных песенек», дадаўшы яшчэ два вершы, Чачот у 1833 г. паслаў з Таржка М. Путкамер (Верашчака). Перад вайной рукапіс знаходзіўся ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве і быў ахарактарызаваны Л. Падгорскім-Аколавым у часопісе «Лех» (1937). Цяпер гэтая каштоўная рэліквія ў Музеі літаратуры ў Варшаве¹².

Два рукапісныя зборнікі Чачота былі выяўлены ў 60-х гадах у фондах Інстытута літоўскай мовы і літаратуры АН Літвы ў Вільнюсе¹³. Яны ўлічаны там пад № 3556, раней знаходзіліся ў Беларускаму музеі ў Вільні.

Адзін з іх змяшчае матэрыялы да апошняй кнігі «Сялянскіх песенек» 1846 г. Тут няма запісаў песень, што ўвайшлі ў кнігу, затое астатніх матэрыялаў (прыказак і прымавак, параўнанняў, этымалагічных заўваг і г. д.) значна больш, чым у кнізе. Вельмі важная для гісторыі беларускай філалогіі прадмова прадстаўлена ў трох варыянтах, прычым два першыя з'яўляюцца больш поўнымі нарысамі беларускай мовы, чым канчатковы, які трапіў у кнігу.

У рукапіс увайшоў таксама невялікі беларускі слоўнік, складзены невядомай асобай на Случчыне.

Другі зборнік носіць падрабязную назву з надзвычай цікавымі тапаграфічнымі ўдакладненнямі: «Piosnki wieśniacze znad Dźwiny, z okolic Lepla i z samego ź Lepla, położonego nad jeziorem obszernym i wychodzącą z niego rzeką Ułą (czasem Uljanką zwaną) i upadającą do Dźwiny pod miastem Ułą. Cześć druga. Między rokiem 1836-1839 zebrane». На тытуле, апрача таго, ёсць запіс Чачота, што гэта другая частка яго збору беларускіх народных песень, запісаных рознымі асобамі на Лепельшчыне. Па падліку Чачота, сюды, у другую частку, увайшло 188 песень, а паколькі мы ведаем агульную колькасць сабраных Чачотам «наддзвінскіх» песень — 557 (Пачынальнікі, 98), значыць, у першай, згубленай, частцы было 369 песень. Больш паловы другой часткі не ўвайшло ў друкаваныя кніжкі Чачота. Рукапіс каштоўны таксама паметкамі Чачота аб асобах, ад якіх паступілі запісы песень, і аб месцах, дзе песні запісваліся. З рукапісу наглядна відаць, як папраўляў Чачот арфаграфію запісаў. У зборніку рукой Чачота запісана 4 беларускія народныя казкі і 93 загадкі. Яны адсутнічаюць у яго друкаваных зборніках. Цікавы беларускі віншавальны верш з элементамі народнай драмы пад назвай «Барыс». Як засведчыў Чачот, ён складзены ксяндзом, былым уніятам, і выконваўся ў маёнтку памешчыка Шаўмана над ракой Улай у Лепельскім павеце. У зборніку ёсць таксама верш Чачота на французскай мове «La retour a la chapell» («Вяртанне да капліцы») — успамін аб гадах дзяцінства і юнацтва, аб страчаных сябрах і маладых марах.

¹² Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę czyli Zycie i Jana Czeczota. Warszawa, 1989. S. 234-235, 240.

¹³ Якшэвічус А. Рукапісы Яна Чачота // Літ. і мастацтва. 1963. 21 мая; Малаш Л. А. Ян Чачот і яго рукопісныя зборнікі // Мат-лы науч. конф. : К сорокалетию б-ки [АН БССР]. Мн., 1965. С. 102-121.

Частка філамацкага архіва захоўваецца цяпер у Цэнтральнай бібліятэцы АН Літвы. Гэтыя матэрыялы складаюць там асобны фонд № 60 пад назвай «Рукапісы філаматаў — філарэтаў». У фондзе 96 адзінак захавання за 1817—1820 гг. Сярод іх рукапісы Чачота: «Uwagi nad wierszem Wacaby do Hieronima pisanym» і інш. Усяго 5 асобных прац Чачога-філамата (63 с.). Аўтографы Чачота ёсць і ў іншых рукапісных фондах бібліятэкі: № 9 — «Агульны фонд»; № 21 — «Фонд вільнюскіх беларусаў» (былы Беларускі музей)¹⁴. Значную цікавасць, у прыватнасці, маюць цэнзурныя рукапісы некаторых выпускаў «Сялянскіх песенек» (ф. 9—576, 577, 578, 582).

Асобныя рукапісы Чачота захаваліся таксама ў Навуковай бібліятэцы Вільнюскага дзяржаўнага універсітэта (рукапіс № 2774: «Jan Czeczot. Piosnki i inne...»), невялікі збор народных песень, запісаных у філамацкія часы на Наваградчыне) і Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы (пісьмы Чачота да розных асоб сярод папер Т. Зана ў зборах былога Віленскага таварыства сяброў навукі і інш.).

Беларускіх вучоных яшчэ чакае праца па ўдакладненні гісторыі рукапіснай спадчыны Чачота, больш дэталёвым вывучэнні той яе часткі, што дайшла да нас. Будуць, вядома, і новыя знаходкі. [...]

¹⁴ Rankraščių rinkiniai – Собрания рукописей: Краткое обозрение рукописных фондов XI – XX веков Центральной библиотеки АН Литовской ССР / Сост. В. Абрамовичюс. Вильнюс, 1963. С. 9, 64, 127.

Інвентарызацыя ведаў Сістэматызацыя і агляд крыніц

[...]

* * *

Першую, надзвычай важную групу або катэгорыю гісторыка-літаратурных крыніц складаюць самі мастацкія творы, якія дайшлі да нас у розных выглядых: друкаваныя выданні (асаблівае значэнне маюць першадрукі), аўтографы, спісы. [...]

Кніг беларускіх пісьменнікаў XIX ст. параўнальна няшмат. Найперш гэта кнігі **Я. Чачота**, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, раннія выданні паэмы «Тарас на Парнасе». Поўны (ці амаль поўны) іх спіс ёсць у зводным каталогу «Кніга Беларусі» (1986).

[...] Паколькі беларускіх кніжак XIX ст. захавалася надзвычай мала, важнае значэнне набывае сёння падрыхтоўка факсімільных выданняў. Першая ластаўка ў гэтых адносінах — выпуск факсімільнага выдання Багушэвічавай «Дудкі беларускай» да 150-годдзя з дня нараджэння песняра (1990; зроблена па экзэмпляру вільнюскай акадэмічнай бібліятэкі). Між тым сваёй чаргі чакаюць іншыя першынцы друкаванага беларускага мастацкага слова. «Ці многія з нас бачылі і трымалі ў руках кнігі **Яна Чачота**, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча? А іх з'яўленне было сапраўдным пераломам у гісторыі беларускай літаратуры і культуры. Яны таксама чакаюць сваёй сустрэчы і з сённяшнім чытачом»⁵, — слухна піша Уладзімір Казбярук. І працягвае: «Наш абавязак сёння — дамагчыся таго, каб тыя кнігі нарадзіліся яшчэ раз у сваім першародным выглядзе, такім, у якім яны пайшлі да чытача, вучылі яго, прымушалі цешыцца і пакутаваць, рваць «духа пугы», кажучы словамі Алеся Гаруна, будзілі чалавечую годнасць і нацыянальную свядомасць».[...]

Важнымі тэксталагічнымі крыніцамі з'яўляюцца старадаўнія альбомы і рукапісныя хрэстаматы. Сярод падобных дакументальных помнікаў XIX ст. асабліва вылучаюцца так званы «Раптуляр» **Я. Чачота**, Альбом А. Вярты-Дарэўскага, Хрэстаматыя Б. Эпімах-Шыпілы.

«Раптуляр» Чачота, які захоўваецца ў Асалінэуме ў Вроцлаве, часткова ахарактарызаваны намі ў папярэднім раздзеле. Найбольш ён згадваецца навукоўцамі як крыніца тэксту васьмі Чачотавых балад. Але, як паказаў нядаўна У. Казбярук⁸, гэта наогул надзвычай цікавы рукапісны зборнік, куды пачынаючы з 1808 г. і да 40-х гадоў XIX ст. заносіліся тэксты беларускіх твораў. Там прадстаўлены такія яскравыя мастацкія помнікі беларускага сярэднявечча, як «Ліст да Абуховіча» і «Прамова Мялешкі», выдатны

⁵ Казбярук У. З клопатам пра спадчыну // Літ. і мастацтва. 1988. 24 чэрв.

⁸ Казбярук У. Заняпад і адраджэнне // Польша. 1990. № 6. С.222 – 224.

ананімны твор нашай паэзіі першай паловы XIX ст. «Віншаванне Савасцея».[...]

* * *

Наступную важную групу або катэгорыю гісторыка-літаратурных крыніц складае эпістальярная спадчына — пісьмы, запіскі, пасланні і г. д.

[...] Багата прадстаўлена ў публікацыях і даследаваннях эпістальярная спадчына Яна Чачота. Каля 100 яго пісьмаў 1820—1822 гг. да сяброў-філаматаў надрукавана ў 1913 г. Я. Чубакам у зборніку «Карэспандэнцыя філаматаў» з серыі «Архівум філаматаў». Публікацыя філамацкай карэспандэнцыі была працягнута ў 1973 г. у зборніку «Архівум філаматаў. Т. 1. У ссылцы». Тут апублікавана 13 пісьмаў Чачота да А. Петрашкевіча за 1825—1830 гг., якія захоўваюцца ў музеі літаратуры ў Варшаве, і асобныя пісьмы да Чачота (А. Петрашкевіча, Ю. Вэнцага) за 1820—1823 гг., што знаходзяцца ў бібліятэцы Люблінскага каталіцкага універсітэта.

Перапіска Чачота друкавалася таксама ў выданнях, прысвечаных А. Міцкевічу. Яго пісьмы да Марылі Верашчакі (Путкамер) за 1823—1836 гг. апублікаваў у 1890 г. У. Міцкевіч у дадатку да першага тома сваёй вядомай манаграфіі «Жыццё Адама Міцкевіча». Пісьмы да філамата Ф. Малейскага за 1823 г. апублікаваны ў трэцім томе выдання «Карэспандэнцыя А. Міцкевіча» (1884).

Чатыры пісьмы Чачота да археолага К. Тышкевіча за 1844—1846 гг. з’явіліся ў 1948 г. у варшаўскім часопісе «Паментнік літэрацкі» (публікацыя З. Кжыжаноўскай паводле копій са збору Р. Зямкевіча)³⁹.

Нарэшце, 18 пісьмаў Чачота да Марылі Верашчакі (Путкамер), Антона і Юзэфы Вяржбоўскіх і Юзэфы Дамейка за 1833—1839 гг., пераважна лепельскага перыяду, захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, у архіўным фондзе Тамаша Зана, які дайшоў да нас у складзе матэрыялаў Віленскага таварыства сяброў навукі⁴⁰. Гэта аўтографы на польскай мове, пераплеценыя разам з карэспандэнцыяй Т. Зана і блізкіх яму асоб. Два з іх у перакладзе на беларускую мову былі надрукаваны ў зборніку «Пачынальнікі». Гэта пісьмо да М. Путкамер ад 9 сакавіка 1833 г. (год устаноўлены па змесце), у якім Чачот расказвае аб сваім пасяленні ў Лепелі, і пісьмо ад 9 лютага (год не пазначаны) да Ю. Дамейка. Чачот просіць яе дапамагчы ў зборы народных песень. «Простанародныя песні, мала кім чутыя і заўважаныя, вельмі прыгожыя і дзівосныя», — пісаў Чачот і дадаваў: «Прашу толькі настойліва захоўваць у запісах вымаўленне вясковых слоў, а таксама заўсёды пытаць і занатоўваць, калі і пры якіх абрадах і забавах спяваюць якую песеньку» (Пачынальнікі, 102). Цытату з яшчэ аднаго пісьма

³⁹ Krzyżanowska Z. Listy Jana Czeczota do Konstantego Tyszkiewicza (1844-46) // Pamiętnik Literacki. 1948. Roczn. 38. S. 507 – 521.

⁴⁰ ДГА Літвы, ф.1135, воп. 9, спр. 28.

Чачота да М. Путкамер з занаўскага збору прыводзіць Л. Малаш: «Я яшчэ, як лебедзь перад сваім скананнем, думаю выступіць з гэтымі вясковымі песьнямі, хачу гэтым хісткім спосабам, да якога часта ставяцца зняважліва, зарабіць кавалак хлеба ў надзеі нейкі час быць вольным ад гэтай агіднай службы»⁴¹.

У наш час 26 Чачотавых пісьмаў да Ю. Дамейка, Ю. Завадскага, Ф. Малеўскага, А. Міцкевіча, А. Петрашкевіча, М. Путкамер, К. Тышкевіча, Ю. Яжоўскага за 1819—1844 гг. надрукаваў у беларускіх перакладах К. Цвірка ў падрыхтаваным ім зборніку выбраных твораў Чачота «Наваградскі замак» (1989). Яны маюць вялікую цікавасць для даследчыкаў гісторыі літаратуры і культуры. Узяць хаця б надзвычай каларытнае апісанне паездкі ў Мінск і мінскага тэатра ў пісьме ад 15 (27) мая 1819 г., або паказальныя словы з пісьма Чачота 1825 г. з ссылкай: «Цяпер аранбургская лінія, можна сказаць, запруджана палякамі (так нас называюць тут і за такіх прымаюць)»⁴². Гэтыя словы добра дапасоўваюцца да нашых роздумаў пра лёс беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, пра паступовае складванне самасвядомасці маладой нацыі. Нельга не пагадзіцца з К. Цвіркам, які піша адносна эпісталярна Чачота: «З пісем да сяброў-філаматаў, да знаёмых, да дзеячаў культуры Беларусі паўстае перад намі вельмі прывабны вобраз нашага першага сапраўднага паэта, чалавека высокай культуры, які ведаў многія еўрапейскія мовы (французскую, нямецкую, англійскую, латынь, польскую і рускую), які да канца дзён застаўся верны свайму беларускаму народу»⁴³.

Вядома таксама шмат пісьмаў сяброў да Чачота. Асаблівае значэнне для гісторыі маюць пісьмы вялікага Адама Міцкевіча, кранальныя сведчанні трывалай і сардэчнай дружбы землякоў-аднадумцаў. У адной з лірычных мініяцюр іх успамінае Я. Брыль: «Ад артыкула пра Чачота — у пісьмы Міцкевіча да «каханага Яна». На сорок шэсць пісьмаў з Вільні і Коўна, з Масквы і Жэневы двойчы зварот па-мясцоваму, па-наваградску: «Янко».

Цёпла гаворыць гэта пра іхняе нам зямляцтва. Нават трошкі больш...»⁴⁴.

Адно з такіх пісьмаў, з ацэнкай творчасці Чачота, будзе цытавацца намі ніжэй.

Нядаўна выбраная перапіска філаматаў, у тым ліку Чачота, выдадзена асобнай кнігай у Варшаве. Кніжка добра чытаецца, успрымаецца як нешта цэласнае. Укладальніца М. Зяліньска слушна адзначае ў прадмове: «Змешчаная тут выбраная карэспандэнцыя дазваляе ўбачыць філаматаў у новай і даволі нечаканай ролі: аўтараў арыгінальнай «аповесці», напісанай у форме лістоў, — пра маладосць, дружбу, каханне, пра Вільню, нарэшце, пра

⁴¹ Материалы научной конференции: К сорокалетию библиотеки [АН БССР] Мн., 1965. С. 109.

⁴² Чачот Я. Наваградскі замак. Творы. Мн., 1989. С.273.

⁴³ Там жа. С. 25.

⁴⁴ Брыль Я. Хлеб надзёны // Польша. 1987. № 7. С. 4.

штодзённае жыццё геніяльнага паэта. Аповесці да таго ж цалкам праўдзівай, такой, што сапраўды некалі здарылася»⁴⁵.

Мы прывялі некаторыя факты аб публікацыі і выкарыстанні эпісталарыя Чачота як на Беларусі, так і ў Польшчы. У цэлым жа багатая і разнастайная перапіска Чачота яшчэ недастаткова ўводзіцца беларускімі вучонымі і літаратарамі ў сённяшні навукова-культурны ўжытак. [...]

* * *

Трэцюю важную групу гісторыка-літаратурных крыніц складаюць крытычныя матэрыялы, найперш прыжыццёвыя водгукі на творы нашых літаратараў, водгукі, якія станавіліся фактамі пісьменніцкіх біяграфій, істотна ўплывалі на творчасць пісьменнікаў. «Асобае месца сярод крыніц займаюць водгукі сучаснікаў на літаратурны твор, у тым ліку і літаратурна-крытычныя працы»¹⁰⁴, — слухна адзначае В. Рагойша. [...]

Першымі крытыкамі Яна Чачота былі яго таварышы-філаматы.

Вершаваныя стылізацыі Чачота ў духу народнай паэзіі карысталіся нязменным поспехам у філамацкім асяроддзі. Адам Міцкевіч заахвочваў яго да далейшай творчасці ў гэтым жанры. У пісьме ад 9 снежня 1819 г. ён пісаў Чачоту: «Што мяне не менш абрадавала і што павінен я выказаць як філапат, дык гэта песня, дакладней кажучы — твае песенькі; бачу ў іх шпаркі і нязмерны рост з часу твайго ўступлення ў кар’еру пісьменніка. Лёгкасць, пры гэтым сапраўдны піндараўскі агонь — перавысілі нават надзеі, якія ўскладаў на цябе; ...не занядай: злітуйся! Штотраз будзе атрымлівацца ўсё лепей; жадаў бы, каб паспрабаваў свае сілы на якім-небудзь прадмеце лірычным»¹⁰⁸.

Немалы водгалас у грамадстве, як паказаў У. Мархель, мелі «Сялянскія песенькі...» Я. Чачота. Крытычныя водгукі на Чачотавы зборнікі з’яўляліся ў «Тыгодніку петэрсбургскім», «Бібліотэцы варшавскай», «Рубоне». Сярод аўтараў гэтых водгукаў былі Ю. Крашэўскі, І. Храпавіцкі, якія бачылі ў працах Чачота своеасаблівую адзнаку часу, атрымлівалі магчымасць у сувязі з Чачотавымі выданнямі паразважаць аб багацці і каштоўнасці беларускага фальклору і яго выкарыстанні ў літаратуры¹⁰⁹. Адзначым таксама ранні пасмяротны водгук У. Сыракомлі пра Чачота ў артыкуле 1855 г., прысвечаным В. Дуніну-Марцінкевічу. Сыракомля, які яшчэ не пазнаёміўся з Вярыгам-Дарэўскім, ведаў тады толькі двух беларускіх пісьменнікаў — Чачота і Дуніна-Марцінкевіча. «Першы з іх, — пісаў Сыракомля, — у сваіх кніжачках пад назвай «Сялянскія песенькі з-пад Нёмана і Дзвіны»

⁴⁵ Korespondencja filomatów (1817-1823) / Wybór i opracowanie M. Zielińska. Warszawa, 1989. S. 5.

¹⁰⁴ Введение в специальность. Мн., 1977. С. 99.

¹⁰⁸ Цыт. па кн.: Перкін Н. Абсягі думкі. С. 261.

¹⁰⁹ Мархель У.І. «Сялянскія песенькі...» Яна Чачота: Творчы білінгвізм, успрыняцце сучаснікаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1988. № 6. С. 108 – 109.

захапляўся, можна сказаць, мовай і паэзіяй крывічанскага народа, сабраў яго песні, перакладаў іх удзячным польскім вершам, выдаў іх арыгінальны тэкст, спрабаваў сам ствараць песенькі на гэтай мове, сабраў народныя прыказкі і, зрабіўшы над мовай шмат глыбокіх назіранняў, заклаў першы падмурак яе граматыкі. За далейшай працай смерць заспела дабрачыннага Чачота» (Пачынальнікі, 294—295). Як бачым, «вясковы лірнік» выказваў глыбокае знаёмства з творчасцю Чачота і разуменне яе значэння. [...]

* * *

Наступнай адметнай катэгорыяй гісторыка-літаратурных крыніц, якая, дарэчы, таксама шырока выкарыстоўваецца і біёграфамі, з'яўляюцца іканаграфічныя матэрыялы — партрэты і здымкі пісьменнікаў і іх блізкіх. Зразумела, што з партрэтаў нас у даным выпадку найбольш цікавяць зробленыя мастакамі-сучаснікамі з nature або па памяці. І гэта не дзіўна — у адрозненне ад партрэтных прац мастакоў больш позняга часу (нават самых удалых) такія выявы маюць характар непасрэдных дакументальных сведчанняў. Надзвычай каштоўныя для нас і апісанні знешнасці пісьменніка (паводле ўспамінаў сучаснікаў або ў выглядзе афіцыйных «прыкмет» — пашпартных ці вышукных). [...]

Надзвычай падрабязнае, рэалістычнае апісанне знешняга выгляду Яна Чачота лепельскага перыяду прыводзіць польскі гісторык Г. Масціцкі паводле рукапісных успамінаў С. Каверскага: «У той час Чачот мог мець каля 40 год. Быў менш як сярэдняга росту, трохі пахілы, вельмі павольных рухаў. Валасы меў цёмныя, ужо добра парадзелыя і гладка прычасаныя, рысы няправільныя, задоўгі падбародак, задоўгі просты нос, скулы занадта выдаваліся. Гэтую непрыгожую постаць асвятлялі вельмі блакітныя вочы, поўныя тугі і слодычы. Меў чароўную ўсмешку і вялікі пукаты лоб, пакрыты заўчаснымі зморшчынкімі. Няправільнасць рысаў кідалася ў вочы тым больш, што Чачот не насіў ні вусоў, ні барады. Звярталі ўвагу таксама маленькія, амаль жаночыя, зграбныя, але заўсёды надзвычай чырвоныя рукі, баязлівая паходка, сціпласць, лагоднасць, дабыня і дзіцячая чуллівасць»¹³⁶. Такі выдатны «слоўны партрэт» варты самых лепшых мастакоўскіх адлюстраванняў і фатаграфій.

З партрэтных выяваў Яна Чачота адзначым вядомую літаграфію (або дрэварыт?) Г. Робера па малюнку мастака Ю. Палькоўскага. У добрай кніжцы К. Цвіркі «Той курган векавечны...» (1985), а таксама ў падрыхтаваным ім зборніку твораў Чачота «Наваградскі замак» (1989), на жаль, падпіс недакладны: «Ян Чачот. Дрэварыт па малюнку Польскага». Рэпрадукцыі і перамалёўкі з літаграфіі друкаваліся яшчэ ў XIX ст. (гл.,

¹³⁶ Mościcki H. Pod znakiem Orła i Pogoni: Szkice historyczne. Wyd. 2. Lwów; Warszawa, 1923. S. 227.

напрыклад, перамалёўку ў польскай «Вялікай агульнай ілюстраванай энцыклапедыі», 1895, т. 14, с. 797). Някепская рэпрадукцыя літаграфіі прыведзена ў «Гісторыі польскай фалькларыстыкі. 1800—1863» (Асалінэум, 1970) са спасылкай на бібліятэку Інстытута літаратурных даследаванняў ПАН (спецыяльныя зборы, сігн. 013). Гэта выкананы ў класіцыстычным стылі профільны партрэт у выглядзе барэльефа ў авальнай рамцы. Як і кожны класіцыстычны партрэт, адлюстраванне тут ідэалізаванае. Да таго ж мастак-варшавянін Юзаф Палькоўскі (1820—1895), можна думаць, асабіста з Чачотам не сустракаўся і карыстаўся пры стварэнні партрэта нейкімі дапаможнымі матэрыяламі. Той жа гісторык Масціцкі адзначаў: «Вядомая нагрудная выява, па малюнку Палькоўскага, непадобная, больш верагодным з’яўляецца малюнак Р. Вільчынскага 1847 года...»¹³⁷

Маецца на ўвазе падкрэслена бытавая, рэалістычная замалёўка аблічча Чачота, надрукаваная ў 1898 г. у «Памятнай кнізе на ўшанаванне сотай гадавіны са дня нараджэння Адама Міцкевіча», якая выйшла ў Варшаве (т. 1, с. 337). Пісьменнік адлюстраваны паўляжачым у ложку на высока ўзбітых падушках. Ён схуднелы і зарослы барадою. Пад малюнкам подпіс па-польску: «Ян Чачот, народжаны ў 1794 г. (у сапраўднасці ў 1796. — Г. К.) — памёр у Друскеніках 11 жніўня г[ода] г[этага] 1847— пахаваны ў Ротніцы. Рысаваў з натуры 27 ліпеня г[ода] г[этага] 1847. Р. Вільчынскі». Малюнак змешчаны таксама праз тры гады ў «Біяграфічным альбоме заслужаных палякаў і полек XIX стагоддзя» (1901, т. 1) з каштоўнай для нас заўвагай: «Пададзеная вышэй акварэль знаходзіцца ў зборах Аляксандра Ельскага ў Замосці» (новае пацверджанне вялікай каштоўнасці замосцкіх збораў Ельскага). Пры публікацыі гэтага малюнка ў газеце «Літаратура і мастацтва» за 11 жніўня 1967 г. другая частка подпісу зроблена недакладна: «Ян Чачот на смяротным ложку. Малюнак невядомага мастака. (Публікуецца ўпершыню)». У сапраўднасці малюнак, як мы бачылі, ужо не адзін раз публікаваўся, вядомы і мастак. У 1969 г. рэпрадукцыя была змешчана ў кнізе А. Мальдзіса «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (с. 24) з правільным подпісам: «Ян Чачот за некалькі дзён да смерці. Малюнак Р. Вільчынскага».

А вось яшчэ адзін цікавы след для даследчыкаў беларускай пісьменніцкай іканаграфіі XIX ст.: нейкая мініяцюрная выява Чачота з прыватнай калекцыі экспанавалася ў 1912 г. на выставе мініяцюр у Варшаве¹³⁸. Магчыма, размова ідзе пра медальён работы Р. Слізня, звесткі пра які можна знайсці ў навуковай літаратуры¹³⁹. У Рафала Слізня, мастака-аматара, Чачот жыў некаторы час у апошні перыяд свайго жыцця.

¹³⁷ Mościcki H. Pod znakiem Orła i Pogoni. S. 227.

¹³⁸ Там жа.

¹³⁹ Bieliński J. Uniwersitet wileński (1579-1831). Kraków, 1899-1900. T. 2. S. 764.

Нарэшце, звернемся да такіх катэгорый гісторыка-літаратурных крыніц, як памятныя мясціны, асабістыя рэчы пісьменнікаў. Як бачым, тут мяняецца сам характар крыніц. Раней мы мелі справу з пісьмовымі, дакументальнымі крыніцамі, цяпер з крыніцамі рэчавымі або нават геаграфічным асяроддзем. Іканаграфічныя матэрыялы ў гэтым сэнсе маюць як бы пераходны характар ад пісьмовых да рэчавых крыніц.

Агульнапрызнана, што родныя мясціны пісьменніка, уцалелыя будынкi з усім наваколлем, самі краявіды, дарогі і сцежкі, з якімі было звязана яго жыццё, маюць вялікае значэнне для разумення творчасці пісьменніка, узнаўлення яго жыццёвай і творчай біяграфіі. Геаграфічнае асяроддзе ў даным выпадку — гэта таксама адметная, надзвычай каштоўная першакрыніца, якая дапамагае наблізіцца да пісьменніка, пранікнуць у яго унікальны мастацкі свет. [...]

Вывучэнне памятных мясцін Яна Чачота ў сувязі з яго біяграфіяй таксама пачалося яшчэ ў мінулым стагоддзі. У 1899 г. Ч. Янкоўскі ў кнізе «З зямлі лясных пагоркаў...», што выйшла на польскай мове ў Варшаве, змясціў артыкул «Чачот і Зан у Лепелі». Як вядома, Чачот працаваў там некалі ў дырэкцыі Бярэзінскага канала, плённа займаўся фалькларыстычнымі зборамі. Знаходжанню Чачота і Зана ў Лепелі прысвечаны і старадаўнія ўспаміны М. Кусцініскага (рукапіс у ЦБАН Літвы, ф. 151—1029).

Значны грамадскі рэзананс меў невялікі артыкул настаўніка-краязнаўца з Баранавіч А. Шоцкага «Ян Чачот у Рэпіхаве» (Літ. і мастацтва, 1982, 27 жн.). У Рэпіхаве, дзе бацька будучага пісьменніка працаваў аканомам у графскім маёнтку, прайшло дзяцінства Чачота. Доўгі час нават лічылася, што Чачот у Рэпіхаве і нарадзіўся, пакуль не высветлілася сапраўднае месца яго нараджэння — Малюшычы. Як устанавіў А. Шоцкі, Рэпіхава знаходзіцца ў Ляхавіцкім раёне па дарозе з Крывошына ў Нетчын. Ад даўніны тут захаваўся стары здзічэлы парк. «Хочацца верыць, — завяршаў свой допіс А. Шоцкі, — што ў хуткім часе прыйдзе сюды дбайны гаспадар. Памаладзее стары парк і будзе служыць людзям. Дзесьці на відным месцы з'явіцца мемарыяльная дошка, якая паведаміць, што тут жыў Ян Чачот — адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, сябра вялікага польскага паэта Адама Міцкевіча».

Думкі А. Шоцкага гарача падтрымаў пісьменнік Віктар Гардзеі у нарысе «Запусценне» (Літ. і мастацтва, 1987, 18 верас.) і вершы «Рэпіхава» (Полымя, 1988, № 11), напісаных з вострым адчуваннем неабходнасці ашчаднага стаўлення да нацыянальных гісторыка-культурных святынь.

Рэпіхаву і ў сувязі з ім постаці Чачота адведзена пэўнае месца ў кнізе «Памяць», прысвечанай Ляхавіцкаму раёну, дзе слушна гаворыцца: «...калі добра прыгледзецца да творчасці Яна Чачота, то няцяжка ўбачыць, што ў былым Наваградскім павеце, на Ляхаўшчыне, у Рэпіхаве, у ваколіцах

сённяшніх Баранавіч яе самыя глыбокія карані»¹⁹⁷. Словы гэтыя належаць Кастусю Цвірку, які на пачатку 80-х гадоў спецыяльна аб'ехаў многія чачотаўскія мясціны Беларусі. Вынікам паездкі быў надзвычай змястоўны і карысны нарыс «Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду...», надрукаваны першапачаткова ў «Полымі» (1984, № 4), а потым у Цвіркавай кнізе «Той курган векавечны...» (1985).

Перш за ўсё ў нарысе прадстаўлены чачотаўскія Малюшычы, сёння даволі вялікая вёска ў Карэліцкім раёне. Бацька Чачота ў канцы XVIII ст. арандаваў тут фальварак, рэшткі якога можна было бачыць тут яшчэ перад вайной. Цяпер ад яго не засталася і знаку. «Затое, — працягвае К. Цвірка, — навокал ляжалі тыя ж узгоркавыя палеткі, якія бачыў некалі малы Ян Чачот. За фермай, у лагчыне, відаць быў пасак маленькай рачулкі Малюшыца, якая і сёння, пэўна, вабіць да сябе вясковую дзятву...»¹⁹⁸

На думку Цвіркі, заснаваную на глыбокім вывучэнні жыцця і творчасці Чачота, дзіцячыя гады паэта праходзілі не толькі ў Рэпіхаве, а яшчэ і ў іншых недалёкіх аколіцах на рацэ Мышанка: бацьку не раз даводзілася мяняць месца службы. Так або інакш, да ад'езду на вучобу ў Наваградск Чачот жыў з бацькамі ў Навамышанскай каталіцкай парафіі, у якую ўваходзіла і Рэпіхава. Нездарма А. Міцкевіч называў Чачота «Ян з Мышы».

«Тут, — піша К. Цвірка, — у аколіцах Новай Мышы, Ян Чачот і пазнаў жыццё беларускага селяніна, яго мову, назаўсёды палюбіў і запомніў яго песні, казкі, паданні. Пра зацікаўленасць Яна Чачота яшчэ ў дзіцячыя гады беларускім фальклорам сведчаць яго балады «Калдычэўскі шчупак», «Мышанка», «Узногі», напісаныя паводле мясцовых паданняў і пачутых ад людзей расказаў»¹⁹⁹. Хіба не характэрна, што нават у саміх назвах згаданых балад Чачота адлюстраваліся родныя паэтавы аколіцы.

Не знаю, дзе буду, памру дзе, не знаю,
Ды ўдзячны зямлі я, дзе вырас,
Я ў думках лячу зноў да роднага краю,
Здалёк мне відаць яго вырыс.

Мышанка мая! За ўсе краскі, за тое,
Што жыў тут, табою прыгрэты,
За светлае ранне сваё залатое, —
Прымі ж ты вянок мой во гэты²⁰⁰, —

пісаў паэт (пераклад К. Цвіркі). Мноства рэгіянальных рэалій таксама ў баладзе «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах». Па творах Чачота можна літаральна вывучаць мясцовую геаграфію.

¹⁹⁷ Цвірка К. Карані // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Ляхавіцкага раёна. Мн., 1989. С. 87.

¹⁹⁸ Цвірка К. «Той курган векавечны...»: Сцяжыны вандровак. Мн., 1985. С. 12.

¹⁹⁹ Цвірка К. «Той курган векавечны...» С. 19.

²⁰⁰ Чачот Я. Мышанка // Наваградскі замак. Творы. Мн., 1989. С.139.

Школьныя гады Чачота, як вядома, прайшлі ў Наваградку. Тут захаваўся — нядаўна адрэстаўраваны — колішні дамініканскі касцёл св. Міхала, да якога прымыкала тая школа, дзе вучыліся ў пачатку XIX ст. Ян Чачот з Адамам Міцкевічам (пазней тут нейкі час набіраўся школьнай прамудрасці і У. Сыракомля). Дні вучобы, вясёлае незабыўнае школьнае брацтва чуллiва апісаны Чачотам у вершы «Трэн XVI. Развітанне з Наваградкам». Драматычнай мінуўшчыне старажытнага горада, якая невымоўна вабіла Чачота і яго таварышаў, будзіла маладую фантазію, паэт прысвяціў баладу «Наваградскі замак».

Цесна знітаваны з біяграфіяй і творчасцю Чачота і іншыя мясціны Беларусі: легендарнае возера Свіцязь (ёсць у Чачота, як і ў Міцкевіча, аднайменная балада), Туганавічы, урочышча Кут з вядомым «Каменем філарэтаў», Шчорсы, дзе Чачот працаваў бібліятэкарам у графскай бібліятэцы пасля вяртання з ссылкі. З імем Чачота звязваюць вячысты дуб у Гродзенскай пушчы каля вёскі Парэчча. Паэт нібыта ў свае апошнія гады любіў тут адпачываць, пісаў вершы, марыў пра будучыню²⁰¹. Легенда вымагае праверкі.

Чачотаўскія мясціны ёсць і за межамі Беларусі. У Літве гэта Вільнюс, дзе захаваўся стары будынак універсітэта — там Чачот нейкі час вучыўся разам са сваімі шматлікімі сябрамі-філаматамі. Дагэтуль стаіць тут і будынак былога базыльянскага кляштара — месца зняволення Чачота і іншых філаматаў. Тапаграфія і сам дух каларытнага горада жыва прадстаўлены паэтам у баладах «Бекеш», «Радзівіл, альбо Заснаванне Вільні». У Друскеніках (цяпер Друскінінкай) пісьменнік памёр (1847), побач у Ротніцы на старых могілках яго магіла з помнікам, пастаўленым праз дзесяць гадоў пасля пахавання²⁰². На помніку натхнёныя і дакладныя радкі польскамоўнай вершаванай эпітафіі, складзенай паэтам А. Адынцом (калішнім філарэтам):

Сваю маладосць прысвяціў ён навукам і цноце,
Век сталы ён мужа пражыў у няспынных цярпеннях.
Любоў да сяброў і да Бога — істоты яго была зместам.
Цяжкое жыццё яго ўсё — да збавення дарогай.
Імя яго злучана будзе навекі ў айчыне
З Адамам Міцкевічам і Томашам Занам.
Хто ведае іх, перад каменем гэтым схіліся,
Падумай, уздыхні і за ўсіх іх траіх памаліся.

(Пераклад М. Танка)²⁰³

²⁰¹ Цыхун А. Растуць дубы-волаты// Голас радзімы. 1984. 26 крас.

²⁰² Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę czyli Życie i twórczość Jana Czeczota. Warszawa, 1989. S. 293.

²⁰³ Танк М. Лісткі календара. Мн., 1979. С.131. У 1858 г. Адынец упісаў поўны тэкст эпітафіі ў Альбом А.Вярыгі-Дарэўскага (Пачынальнікі, 247). Пераклад эпітафіі зрабіў таксама К. Цвірка.

Вывучаюцца і сувязі Чачота з іншымі месцамі нашай краіны, у прыватнасці з Уралам і Башкірыяй, дзе пісьменнік быў у ссылцы²⁰⁴.

Што да асабістых рэчаў Чачота, то ў навуковай літаратуры прыводзіцца такі факт. Пакідаючы Лепель, Чачот падарыў былому філарэту С. Лышчынскаму крышталёвы кубак, прысланы яму ў 1835 г. А. Міцкевічам з Парыжа. Гэтую рэліквію Лышчынскі ў сваю чаргу ахвяраваў перад смерцю даследчыку даўніны М. Кусцінскаму, жыхару лепельскіх аколіц. Алошні перадаў кубак Нацыянальнаму музею ў Кракаве²⁰⁵. [...]

Крыніцы можна параўнаць з залатым забеспячэннем фактычных звестак. Іх сукупнасць у гэтым сэнсе складае «залаты запас» літаратуразнаўства. Мы зрабілі інвентарызацыю залатога запасу гісторыка-літаратурнай навукі адметнага, вельмі важнага стагоддзя, разгледзелі разнастайныя крыніцы — сведчанні пра літаратуру эпохі Чачота, Дуніна-Марцінкевіча, Багушэвіча. Крыніцы па свайму характару і прыродзе розныя, пачынаючы ад тэкстаў мастацкіх твораў і пісьмовых дакументаў да партрэтаў, асабістых рэчаў і памятных мясцін пісьменніка. Думаецца, што наш агляд садзейнічаў удакладненню самога паняцця «крыніца», усведамленню, што толькі комплексным выкарыстаннем крыніц рознага роду можна ўзнавіць поўны і жывы вобраз эпохі, стварыць праўдзівую і шматфарбную карціну зараджэння і станаўлення нашай літаратуры, як і вызначыць уклад у гэты працэс кожнага асобнага пісьменніка.

²⁰⁴ Каханоўскі Г. Ян Чачот на Урале // Беларусь. 1979. № 1.

²⁰⁵ Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę... S. 243-244.

Прага дакладнасці
Прынцыпы дакументальна-біяграфічных
даследаванняў

[...] Творчасць кожнага пісьменніка як бы вырастае з яго жыцця, непарыўна знітавана з яго дсобай, якая сфарміравалася ў пэўных сацыяльна-гістарычных і бытавых умовах, пад уплывам тых або іншых біяграфічных акалічнасцей. У створаных мастаком вобразах так ці інакш перадаюцца яго жыццёвыя ўражанні. [...]

Галоўны прынцып біяграфічнай працы — строгі дакументалізм, пастаянная апора на першакрыніцы, руплівая праверка ўсіх фактаў, звязаных з тым або іншым пісьменнікам. [...]

Быў свой «двайнік» у Яна Чачота. У вядомай дарэвалюцыйнай манаграфіі па гісторыі Віленскага універсітэта, у раздзеле пра знакамітых студэнтаў, што навучаліся ў яго сценах, чытаем: «Чачот Ян. Нарадзіўся ў вёсцы Рэпіхава ў Наваградскім павеце. Першую адукацыю атрымаў у Наваградку разам з Міцкевічам, потым разам з ім быў у Віленскім універсітэце, дзе карыстаўся высокай пашанай і любоўю калегаў. У 1823 г. выехаў у Арэнбург, дзе знаходзіўся больш як дзесяць гадоў. Так сцвярджаюць усе біёграфы. Тым часам паводле «Календажыка політычнага» на 1825 год настаўнікам гісторыі і геаграфіі ў Свіслацкай гімназіі лічыцца Ян Чачот, кандыдат філасофіі. Пэўна, у гэтым апошнім выпадку памылка; цяжка ўявіць існаванне двух Янаў Чачотаў, кандыдатаў філасофіі, адначасова»²². У сапраўднасці цэзка і аднафамілец нашага паэта настаўнік Ян (Іван) Чачот сапраўды існаваў²³, да таго ж паэт не быў кандыдатам, бо універсітэта не скончыў (у прыведзенай даведцы ёсць іншыя недакладнасці, якія мы тут пакуль абмінаем).

Тут мы падыходзім да такой значнай праблемы біяграфічнай працы, як ідэнтыфікацыя асобы.

У той жа час ні Чачот, ні Багушэвіч, ні Дунін-Марцінкевіч другімі сваімі імёнамі практычна не карысталіся...

* * *

Устанаўленне зыходных фактаў жыцця — дакладных дат і месцаў нараджэння, смерці і пахавання — з'яўляецца наогул важнай праблемай біяграфічных росшукаў. Усё гэта, побач з дакладным прозвішчам і імем, так сказаць, «устанавачныя» элементы жыццяпісу, неабходныя нават для ідэнтыфікацыі асобы. Нездарма з гэтых элементаў пачынаюцца артыкулы ў біяграфічных слоўніках. Першаступеннае значэнне ў гэтых адносінах маюць метрычныя дакументы — афіцыйныя запісы ў метрычных кнігах, якія вяліся

²² Bieliński J. Uniwersitet wileński (1579... 1831) Kraków, 1899-1900. Т. 3. S. 387.

²³ Гл. ДГА Літвы, ф. 567, воп. 2, с. 1857.

ў тыя гады пры касцёлах і цэрквах. «Адзінай абсалютна верагоднай крыніцай, што дазваляе дакладна меркаваць аб даце нараджэння, з'яўляюцца запісы ў царкоўных метрычных кнігах», — лічаць спецыялісты. [...]

У нашым літаратуразнаўстве назапашаны значны вопыт, існуюць цікавыя распрацоўкі, звязаныя з устанавленнем дакладных дат жыцця старэйшых беларускіх пісьменнікаў новага часу. Пачнём перш за ўсё з Яна Баршчэўскага і Яна Чачота. [...]

Адносна даты і месца нараджэння Яна Чачота ў гісторыка-літаратурных даследаваннях таксама былі разыходжанні. Прапаноўваліся розныя даты пачынаючы з 1794 і канчаючы 1797 г. У якасці месца нараджэння называліся то Рэпіхава ў сённяшнім Ляхавіцкім раёне, то Малюшыцы (Малюшычы) паміж Карэлічамі і Варончай. Мы ўжо не гаворым пра варыянты: Макушыцы⁵², Малкошыцы⁵³.

Увядзенне ў навуковы ўжытак матэрыялаў радаводнай справы Чачотаў⁵⁴ дазволіла нашым навукоўцам спыніцца на даце 17 ліпеня 1796 г. і вырашыць спрэчку пра месца нараджэння на карысць Малюшыцаў (Малюшычаў)⁵⁵.

Але з цягам часу высветлілася, што ў радаводнай справе ёсць толькі чарнавая паметка пра метрыку (сапраўды з датай 17 ліпеня 1796 г.)⁵⁶ Між тым выявілася, што яшчэ ў 1937 г. польскі паэт і даследчык Л. Падгорскі-Аколаў апублікаваў аўтэнтычную касцёльную метрыку аб дапаўненні абраду хрышчэння над Чачотам ад 19 ліпеня 1796 г., з якой вынікала, што паэт перад гэтым быў ахрышчаны скарачаным спосабам 6 ліпеня 1796 г. Першы паводле храналогіі абрад выканаў сэрвацкі уніяцкі святар, другі — каталіцкі ксёндз у Варончы. Даты нараджэння ў надрукаванай метрыцы няма. Л. Падгорскі-Аколаў выказаў меркаванне, што паэт нарадзіўся каля 1 ліпеня, магчыма, 24 ці 26 чэрвеня, на святога Яна — таму і атрымаў імя Ян⁵⁷.

Нагадаўшы гэтыя факты, Кастусь Цвірка, які шмат зрабіў для вывучэння і папулярызацыі творчасці Чачота, цалкам пагадзіўся з думкай Падгорскага-Аколава і дапоўніў яе новымі меркаваннямі. «Даследчыка, — разважае Цвірка, — прывяла да гэтага вываду — і прывяла правільна — сама логіка фактаў. Але і яму — у сваю чаргу — не трэба б было ламаць галавы, калі б ён разгарнуў другі том «Паэзіі філаматаў», які падрыхтаваў і выдаў у 1922 годзе ў Кракаве Ян Чубак: там на некалькіх старонках даецца апісанне імянін Яна Чачота, якія спраўляліся 24 чэрвеня 1819 года і дзе Адам Міцкевіч прачытаў у яго гонар свае «Ямбы». 24 чэрвеня, або па новаму стылю 7 ліпеня, відаць, і

⁵² Wybór pism filomatów: Konspiracje studenckie w Wilnie. 1817-1823. Wyd. 2. Wrocław; Kraków, 1959. S. 413.

⁵³ Малаш Л.А. Ян Чечот и его рукописные сборники // Мат-лы науч. конф.: К сорокалетию б-ки [АН БССР] Мн., 1965. С. 102.

⁵⁴ Бравер Я. Звесткі з біяграфіі Яна Чачота // Літ. і мастацтва. 1966. 28 студз.

⁵⁵ Мальдзіс А. Піянер беларускай фалькларыстыкі: 120 год з дня смерці Яна Чачота // Літ. і мастацтва. 1967. 1 жн. Ён жа: Падарожжа ў XIX стагоддзе. С. 12.

⁵⁶ Гл.: Пачынальнікі. С. 108.

⁵⁷ Podhorski-Akólów L. Czeczot nieznaný // Lech. 1937. N 3-4. S. 69.

трэба лічыць днём нараджэння паэта»⁵⁸. Дата 7 ліпеня як бяспрэчная дата нараджэння Чачота ўвайшла ў ЭЛіМБел (артыкул пра Чачота К. Цвіркі). «Чачот сапраўды нарадзіўся ў дзень св. Яна — 24 чэрвеня, або «выбраў сабе імя сам», гэтак сама ж зрэшты, як Міцкевіч, які прыйшоў на свет 24 снежня на Адама і Еву»⁵⁹, — сцвярджае і сучасны польскі даследчык С. Свірка. А між тым [дзень нараджэння і імяніны не заўсёды цалкам супадаюць. 24 чэрвеня адзначалі імяніны ўсе Яны, а нараджаліся яны не абавязкова ў адзін дзень... Новае пацвярджэнне таму, што Чачот нарадзіўся менавіта 24 чэрвеня 1796 г., знаходзім у публікацыях Л. Малаш, якая спасылаецца на выяўленае ў архіве сведчанне Чачотавага брата⁶¹. Тым не менш у перспектыве варта было б пашукаць першы запіс аб хрышчэнні Чачота, зроблены уніяцкім святаром (у метрычнай кнізе адпаведнай уніяцкай царквы). Магчыма, там усё-такі прыведзена дакладная дата⁶². [...]

* * *

Паспрабуем цяпер намаляваць зборны вобраз-партрэт беларускага літаратара часоў Чачота — Дуніна-Марцінкевіча — Багушэвіча, даць спробу своеасаблівай калектыўнай біяграфіі. Дарэчы, першы накід такога партрэта знаходзім у акадэміка І. Навуменкі ў артыкуле «3 народных крыніц»¹⁰⁵.

Пачнём з графы «Сацыяльнае паходжанне», паводле якой беларускія пісьменнікі XIX ст. маюць нямала агульнага. Па паходжанню гэта, як правіла, яшчэ шляхціцы. [...]

Выхадцы з шляхецкіх родаў, нават небагатых, імкнуліся, як правіла, атрымаць досыць высокую па тагачасных мерках адукацыю, вучыліся ў мясцовых павятовых дваранскіх вучылішчах, гімназіях, у сталічных універсітэтах і іншых сярэдніх і вышэйшых навучальных установах. У біяграфіях пісьменнікаў першай трэці XIX ст. фігуруюць Віленскі універсітэт (І. Легатовіч, **Я. Чачот**), Полацкі езуіцкі калегіум (Я. Баршчэўскі). З навучальнымі ўстановамі звязана сваё, адметнае кола крыніц. Адпаведная дакументацыя (спісы навучэнцаў, перапіска аб вызваленні ад платы за навучанне і інш.) шмат дае для пісьменніцкіх жыццяпісаў. [...]

Многія беларускія пісьменнікі XIX ст., каб здабываць хлеб надзённы, былі вымушаны гадамі і дзесяцігоддзямі цягнуць чыноўніцкую (радзей — вайсковую) лямку, служыць у разнастайных дзяржаўных установах, узнімацца па прыступках службовай іерархіі. **Чачот** і Вярыга-Дарэўскі, паводле тагачаснай «Табелі аб рангах», былі губернскімі сакратарамі, Дунін-

⁵⁸ Цвірка К. «Той курган векавечны...»: Сцяжыны вандровак. Мн., 1985. С. 7.

⁵⁹ Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę... Warszawa, 1989. S. 14.

⁶¹ Малаш Л. Пачынальнік беларускай фалькларыстыкі: Да 190-годдзя з дня нараджэння Яна Чачота // Мастацтва Беларусі. 1986. № 7. С. 57.; Каліноўскі Г.А., Малаш Л. А., Цвірка К. А. Беларуская фалькларыстыка: Эпоха феадалізму. С. 108.

⁶² НГАБ у Мінску, ф. 937, воп. 4., спр. 13, л. 27 адв.

¹⁰⁵ Навуменка І. Я. Пісьменнікі-дэмакраты. Мн., 1967. С. 10 – 15.

Марцінкевіч і Тапчэўскі калежскімі рэгістратарамі, Багушэвіч надворным саветнікам, надзвычай таленавіты Вуль лічыўся «не имеющим чина канцелярским служителем», Равінскі палкоўнікам і калежскім саветнікам, Вераніцын стацкім саветнікам. [...]

Характэрная рыса беларускай літаратуры XIX ст., як і наступнага перыяду, — яе непарыўная сувязь з перадавымі ідэямі свайго часу, з вызваленчым рухам. **Я. Чачот** быў адным з кіраўнікоў палітычна-асветніцкіх філамацкіх арганізацый. Таленавітага паэта-самародка П. Багрыма вылучыў, абудзіў да творчасці бунтоўны, свабодалюбны сялянскі Крошын. У паўстанні 1831 г. прымалі ўдзел А. Рыпінскі і Э. Плятар. Паплечнікам вядомага рэвалюцыянера 1830-х гадоў Ш. Канарскага быў Ф. Савіч. Масавым, калі так можна сказаць, быў удзел беларускіх літаратараў у паўстанні 1863 г.: К. Каліноўскі, Ф. Ражанскі, В. Дунін-Марцінкевіч, А. Вярыга-Дарэўскі, Я. Вуль, Ф. Багушэвіч, Ф. Тапчэўскі, па некаторых звестках, А. Абуховіч. На баявых традыцыях паўстання 1863 г. былі выхаваны Я. Лучына... і сын ссыльнага паўстанца К. Каганец. [...]

Шырокі ўдзел беларускіх пісьменнікаў у вызваленчым руху знайшоў адлюстраванне ў дакументах царскіх карных органаў. Гэта такая спецыфічная дакументацыя, як жандарская і паліцэйская перапіска, пратаколы допыггаў, судовыя прыгаворы, заключэнні палявых аўдытарыятаў, канфірмацыі, матэрыялы аб секвестры і канфіскацыі маёмасці, справы аб паднаглядных і ссыльных і г. д. Істотным дапаўненнем у гэтых, як і ва ўсіх іншых, адносінах служаць успаміны...

Такі агульны погляд на дакументальную аснову біяграфій беларускіх пісьменнікаў ужо няблізкага стагоддзя. У той жа час кожны пісьменніцкі жыццьяпіс мае сваю непаўторнасць, свае адметныя рысы, свае праблемы, свой набор крыніц.

* * *

Мы ўжо гаварылі пра спрэчкі даследчыкаў адносна даты нараджэння **Яна Чачота**, пра пэўнае значэнне для вырашэння гэтага пытання архіўных радаводных матэрыялаў.

Параўнальна нядаўна асобныя матэрыялы з радаводнай справы Чачотаў, якая захоўваецца ў Цэнтральным гістарычным архіве ў Мінску, апублікаваны ў кнізе «Пачынальнікі». Гэта складзеныя самім пісьменнікам «Радаводная фамілія Чачотаў», «Пасямейны спіс дваран Даніелевічаў-Чачотаў 1842 года» і інш. У кнізе рэпрадуктуецца ўрадавы патэнт 1838 г. аб наданні Чачоту «за ревность и прилежность к службе» чына губернскага сакратара.

Са справы канцылярыі віленскага генерал-губернатора «...Пра давол... Чачоту... вярнуцца...» (зберагаецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы) у кнізе «Пачынальнікі» пададзена пісьмо Міністэрства ўнутраных спраў генерал-губернатару ад 31 жніўня 1839 г. пра тое, што Чачоту, які

знаходзіўся тады ў Лепелі, дазволена нарэшце вярнуцца на радзіму ў Наваградскі павет без устанаўлення над ім паліцэйскага нагляду.

Крыніцы для біяграфіі Чачота друкаваліся і ў іншых дакументальных выданнях. Прыгадаем трохтомнае выданне «Матэрыялы да гісторыі Таварыства філаматаў» (1920-1934) з серыі «Архівум філаматаў». Без апублікаваных там дакументаў філамацкіх арганізацый нельга ўявіць сабе дзейнасць Чачота-філамата.

Публікаваліся ў розных выданнях матэрыялы следства па справе філаматаў, у тым ліку Чачота, якія захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы (фонд № 567 — папячыцеля Віленскай навучальнай акругі), а таксама ў рукапісным адзеле бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта. У паказанні ад 10 кастрычніка 1824 г. Чачот, напрыклад, прывёў наступныя аўтабіяграфічныя звесткі, якія добра перадаюць яго нялёгкае жыццёвае абставіны:

«Завуць мяне Ян Чачот, узрост мой — 27-мы год. Паходжанне шляхецкага, доказы на гэта ёсць у фаміліі (у сваякоў. — Г. К.), ведаю, што ёсць радавод, у якім я змешчаны. Родам з Гродзенскай губерні Наваградскага павета. Маёнтка не маю, служу ў Радзівілаўскай камісіі¹⁰⁹ пры кантролі і з гэтай пасады ўтрымліваюся. Вучыўся ў школе айцоў дамініканцаў у Наваградку. Пасля прыбыцця ў Вільню наведваў у 1816 г. ўніверсітэт, таксама і пазней у 1817 г., наколькі мне дазваляла мая служба пры адвакаце Турскім; у 1818 г., паступіўшы ў камісію, спыніў свае навукі і не маю ніводнай навуковай ступені і звання»¹¹⁰

Дакументы пра знаходжанне Чачота ў ссылцы зберагаюцца ва Уфе — у Цэнтральным дзяржаўным архіве Башкірыі (фонд канцылярыі арэнбургскага цывільнага губернатара)¹¹¹.

У Цэнтральным гістарычным архіве горада Масквы (колішнім абласным) выяўлена «Справа пра былога студэнта Віленскага ўніверсітэта Чачота» 1831 г., якая расказвае пра спробы пісьменніка пасля уфійскай ссылкі адшукаць сабе службу ў Маскве і Цверы. У Цверы Чачот пад час халерных беспарадкаў страціў каштоўны зборнік з тэкстамі беларускіх песень, запісанымі ў Бортніках на Наваградчыне, а таксама рукапісы некаторых сваіх твораў¹¹².

Даследчыкамі выкарыстоўваюцца таксама ўспаміны пра Чачота (напрыклад, каларытныя мемуары філамата Ігната Дамейкі, «Успаміны»

¹⁰⁹ Радзівілаўская камісія (інакш «маса», «пракураторыя») была створана ўладамі для разбору забытых спадчынна-маёмасных спраў князёў Радзівілаў.

¹¹⁰ ЦГА Літвы, ф. 567, воп. 2, спр. 1317 (паводле кн.: Świrko S. Z Mickiewiczze pod rękę... S. 34 – 35).

¹¹¹ Кахановіч Г. Ян Чачот на Урале // Беларусь. 1979. № 1. С. 14.

¹¹² Малаш Л.А. Ян Чечот и его рукописные сборники // Мат-лы науч. конф.: К сорокалетию б-ки [АН БССР] С. 107 – 108; Świrko S. Z Mickiewiczze pod rękę... S. 233, 310.

Міхала Кусцінскага¹¹³ або прыведзенае намі ў папярэднім раззеле мемуарнае сведчанне Стэфана Каверскага).

Каштоўныя крыніцы, у тым ліку і біяграфічныя, надрукаваны К. Цвіркам у першым на беларускай мове зборніку твораў Чачота¹¹⁴. Назавём толькі месцы, адкуль Чачот пасылаў свае надзвычай цікавыя пісьмы сябрам, апублікаваныя ў зборніку: Мінск, Вільня, Наваградак, Варшава, Кізіл, Уфа, Лепель, Бортнікі. Усё гэта значныя этапы, вехі Чачотавага жыццяпісу.

У 1983 г. К. Цвірка зрабіў паездку па беларускіх мясцінах Чачота і расказаў шмат цікавага ў літаратурна-краязнаўчым нарысе «Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду...» А ў цэлым трэба пагадзіцца з Цвіркам, які выказаў у гэтым нарысе меркаванне, што «Ян Чачот яшчэ па-сур'ёзнаму ў нас не вывучаўся. Па сутнасці, мы не толькі не паднялі архіўныя матэрыялы, якія расказваюць пра аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, але не прачыталі нават таго, што аб ім напісана ў літаратурных крыніцах...»¹¹⁵ Бадай што, больш у гэтых адносінах зрабілі польскія вучоныя, у прыватнасці С. Свірка, які апублікаваў апошнім часам надзвычай сур'ёзную працу, прысвечаную жыццю і творчасці Чачота, на якую мы ўжо спасылаліся¹¹⁶. Але на многіх беларускіх аспектах феномена Чачота Свірка спецыяльна не спыняўся. [...]

Беларуская нацыянальная біяграфіка усё яшчэ знаходзіцца як бы на падрыхтоўчым этапе... Наша XIX стагоддзе ўсё яшчэ нельга лічыць да канца даследаваным не толькі ў сэнсе пазнання агульных заканамернасцей літаратурнага працэсу, але і ў адносінах вывучэння саміх дзеячаў літаратуры гэтага перыяду як пэўных асоб з індывідуальнымі чалавечымі рысамі і біяграфіямі. Па сутнасці ў нас няма ніводнай падрабязнай навуковай пісьменніцкай біяграфіі гэтага перыяду. Кожны значны пісьменнік XIX ст. — Чачот, Дунін-Марцінкевіч, Багушэвіч, Лучына, Ельскі, Гурыновіч і інш. — заслугоўвае важкай біяграфічнай манаграфіі, дзе б з вычарпальнай паўнатай, грунтоўна ... асвятляліся ўсе этапы не толькі творчасці, але і жыццёвага шляху літаратара...

¹¹³ Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. С. 17.; Мархель У. Крыніцы памяці. С. 112 – 113.

¹¹⁴ Чачот Я. Наваградскі замак. Творы. Мн., 1989.

¹¹⁵ Цвірка К. «Той курган векавечны...»: Сцяжыны вандровак. Мн., 1985. С. 7.

¹¹⁶ Świrko S. Z Mickiewiczem pod rękę czyli Życie i twórczość Jana Czeczota. Warszawa, 1989.

І дух, і літара

Яшчэ пра тэксталогію

... Ад XIX ст. захавалася вельмі мала аўтографуў беларускіх пісьменнікаў.

Пэўныя тэксталагічныя цяжкасці, складанасці ўзнікаюць пры даследванні творчай спадчыны амаль кожнага беларускага пісьменніка XIX ст. [...]

Пры жыцці Яна Чачота з'явіліся наступныя яго кнігі (усе яны друкаваліся ў Вільні):

- 1) «Сялянскія песенькі з-над Нёмана» (1837);
- 2) «Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны» (1839);
- 3) «Сялянскія песенькі з-над Дзвіны» (1840);
- 4) «Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны, з дадаткам арыгінальных на славяна-крывіцкай мове» (1844);
- 5) «Сялянскія песенькі з-над Нёмана, Дняпра і Днястра» (1845);
- 6) «Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны, некаторыя прыказкі на славяна-крывіцкай мове і яе самабытныя словы, з назіраннямі над гэтай мовай» (1846);
- 7) «Маральныя аповесці для дзяўчат, з французкай мовы і ўласныя» (1845);
- 8) «Песні дзедзіча» (1846). Гэта вершы асветніцка-павучальнага характару на польскай мове, звернутыя да шляхты («Навука», «Чалавецтва», «Вада і пара», «Буракі», «Чай», «Сярмага» і інш.);
- 9) Даследаванне аб паэме Ю. Крашэўскага «Баі Вітаўта» (1846; папярэдне друкавалася ў часопісе «Тыгоднік пэтэрсбургскі»).

Найбольшае значэнне для беларускай літаратуры і культуры маюць «Сялянскія песенькі». У гэтых зборніках надрукавана каля 1000 беларускіх песень у перакладзе на польскую мову, а часткова (у зборніку 1846 г.) у арыгінале. У зборніках 1844 і 1846 гг. Чачот апублікаваў таксама 29 сваіх арыгінальных вершаў на беларускай мове. Сем з іх увайшлі ў хрэстаматыю беларускай літаратуры XIX ст. (1971, 1988): вершы «Пакуль сонца ўзыдзе...», «Нашто нам дым выядае вочкі?..», «Як то добра, калі мужык...», «Быў я колісь кавалём...», «Плакала бяроза ды гаварыла», «Калі ў зямлю зерне кінеш...» са зборніка 1844 г. і верш «Да мілых мужычкоў» са зборніка 1846 г.

У прадмовах і каментарыях да зборнікаў раскрываюцца асветніцкія мэты Чачота, яго захапленне народнай творчасцю, падаюцца яго назіранні над беларускай мовай. У 1968 г. урыўкі з каментарыяў Чачота да зборнікаў 1844 і 1845 гг., апублікаваны на рускай мове ў перакладзе А. Мальдзіса ў аўтарытэтным выданні АН СССР «Гісторыя эстэтыкі. Помнікі сусветнай

эстэтычнай думкі»³⁶. Найбольш каштоўная прадмова — да зборніка 1846 г. — у нашым перакладзе надрукавана на беларускай мове ў кнізе «Пачынальнікі» (1977).

Назавём некаторыя іншыя першапублікацыі.

У 1898 г. у выдадзенай у Варшаве «Памятнай кнізе на ўшанаванне сотай гадавіны з дня нараджэння Адама Міцкевіча» друкуецца ўрывак з празаічнага твора Чачота — няскончанага сатырычнага рамана «Жмудзь і Літва ў карыкатуры», які быў распачаты пісьменнікам у ссылцы.

Звыш 20 твораў Чачота філамацкага часу было апублікавана ў 1922 г. Я. Чубакам у зборніку «Паэзія філаматаў» з серыі «Архівум філаматаў». Тады ўбачыў свет шэраг польскамоўных паэтычных твораў Чачота (напрыклад, лібрэта аперэты «Малгажата з Зэмбоціна») і тры творы на беларускай мове. Гэта даволі вялікі вершаваны твор, напісаны ў 1819 г. з нагоды імянін філамата Ю. Яжоўскага, верш «Да пакіньце горла драць» да імянін Д. Хлявінскага і верш на прыезд А. Міцкевіча. Апошні паводле публікацыі Чубака са скарачэннямі пададзены ў хрэстаматыі беларускай літаратуры 1971 г. На падставе гэтай жа крыніцы (зб. «Паэзія філаматаў» Чубака) У. Казбярук апублікаваў згаданы твор Чачота да імянін Яжоўскага³⁷, прычым назваў гэты твор «драматычнай паэмай», хоць паэт, хутчэй за ўсё, ставіў перад сабой больш сціплыя мэты. Тым не менш гэтае жанравае вызначэнне ўвайшло ва ўжыггак. У другім выданні хрэстаматыі (1988) твор атрымаў назву: «У дзень імянін. Драматычная паэма». К. Цвірка назву твора акрэсліў наступным чынам: «Яжовыя. Драматычная паэма-віншаванне, прысвечаная імянінам старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, якія адзначаліся 7 сакавіка 1819 г.» Як бачым, нават выбар назвы — сур'ёзная тэксталагічная праблема.

Цікава, што асобныя хоры з гэтага твора сталі папулярнымі філамацкімі песнямі. Адну з іх (песню «Ах, што ж мы вашэці скажам...» — у Чачота ёй адпавядае «хор дзяўчат» «Што ж мы вашэці скажам...») задоўга да публікацыі Чубака ўзнавіў на памяці ў сваіх успамінах «Філаматы і філаматы» (1870) І. Дамейка³⁸. Гэта таксама своеасаблівая крыніца тэксту, звесткі пра якую варта прывесці ў каментарыях да твора. А з пункту погляду тэорыі мы маем справу з вуснай традыцыяй, якая пасля фіксацыі ў мемуарах стала пісьмовай.

Творчасць Чачота настолькі цесна пераплецена з творчасцю яго вялікага сябра Адама Міцкевіча, што ў даследчыкаў былі цяжкія атрыбуцыйнага характару. Так, калі на пачатку ХХ ст. быў адкрыты рукапіс Чачотавай балады «Калдычэўскі шчупак», узнікла цэлая палеміка наконт аўтарства

³⁶ Чечот Я. Из комментариев к «Крестьянским песенкам». Вступительный текст А. И. Мальдиса // История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли. М., 1968. Т. 4, полутом 2. С. 84 – 85.

³⁷ Казбярук У. М. Драматычная паэма Яна Чачота // Беларуская літаратура. Мн., 1977. Вып. 5. С. 144 – 149.

³⁸ Філаматы і філарэты: Зб. / Укл. К. Цвірка. Мн., 1998. С. 304, 389, 390.

твора, у якой удзельнічалі Я. Квятнеўскі, Л. Мэе і інш. Галасы падзяліліся: адны лічылі аўтарам балады Міцкевіча, другія — Чачота. У канцы канцоў было даведзена неаспрэчнае аўтарства Чачота³⁹.

У наш час поўную навуковую публікацыю польскамоўных балад Чачота (паводле яго так званага «Раптуляра») зрабіў польскі даследчык С. Свірка ў кнізе «3 кола філамацкага прэрамантызму» (1972).

Сапраўднай культурнай падзеяй, надзвычай важнай вяхой у засваенні творчай спадчыны Яна Чачота стала выданне першай кнігі яго выбраных твораў на беларускай мове. Гэта зборнік «Наваградскі замак: Творы» (1989), падрыхтаваны Кастусём Цвіркам. Ён жа дасканалы перакладчык усіх змешчаных у кнізе польскамоўных мастацкіх тэкстаў і пераважнай большасці тэкстаў навукова-публіцыстычных і эпістальярных. У зборніку ёсць раздзелы: «Песні, вершы, віншаванні» (у сваю чаргу гэты раздзел складаецца з падраздзелаў: «Творы, напісаныя па-беларуску» і «Творы, напісаныя па-польску»); «Балады»; «Публіцыстыка, навуковыя працы»; «Пісьмы». Кніжка ўпершыню пазнаёміла беларускага чытача з сабранай пад адной вокладкай багатай творчай спадчынай Чачота. Беларуская творчасць прадстаўлена амаль вычарпальна. Змешчаны «Яжовыя», верш «На прыезд Адама Міцкевіча», усе 28 вершаў са зборніка 1844 г., верш «Да мілых мужычкоў» са зборніка 1846 г. Але чамусьці не прыведзена песня «Да пакіньце горла драць», хоць укладальнік даволі падрабязна гаворыць аб ёй у прадмове⁴⁰. У будучым збор твораў Чачота можна будзе папоўніць за кошт дадатковага перакладу польскамоўных твораў і далёка не вычарпанага эпістальярыя. [...]

Мы разгледзелі некаторыя аспекты тэксталогіі і эдыцыйнай практыкі беларускай літаратуры перыяду яе станаўлення. Праблем тут існуе вельмі шмат. Па сутнасці ў нас няма ніводнага поўнага навуковага выдання спадчыны класікаў XIX ст...

З цікавай прапановай выступіў У. Казбярук: «... для нашых бібліятэк і даследчыкаў падрыхтаваць факсімільную энцыклапедыю беларускай літаратуры XIX ст., уключыўшы ў яе ўсе творы беларускіх аўтараў, апублікаваныя ў XIX ст., усе мастацкія рукапісныя тэксты XIX ст...»¹⁴⁷ Для пачатку, лічыць даследчык, трэба скласці поўную бібліяграфію усіх тэкстаў з указаннем іх бібліятэчных і архіўных адрасоў.

Цэлы шэраг факсімільных выданняў беларускіх пісьменнікаў XIX ст. (Ф. Багушэвіча, В. Дуніна-Марцінкевіча, Я. Чачота, А. Гурыновіча, У. Сыракомля) на працягу бліжэйшых гадоў меркавалася здзейсніць паводле рэспубліканскай комплекснай праграмы адраджэння роднай культуры¹⁴⁸ [...]

³⁹ Гл. Чачот Я. Наваградскі замак. Творы. Мн., 1989. С. 294; Świrko S. Z kręgu filomackiego preromantyzmu. Warszawa, 1972. S. 21 – 23.

⁴⁰ Цвірка К. Песня з Наваградчыны // Чачот Я. Наваградскі замак. С. 14.

¹⁴⁷ Казбярук У. З клопатам пра спадчыну // Літ. і мастацтва. 1988. 24 чэрв.

¹⁴⁸ Спадчына: прапановы для распрацоўкі рэспубліканскай комплекснай праграмы даследвання, захавання і прапаганды культурнай спадчыны беларускага народа // Літ. і мастацтва. 1990. 15 чэрв.

Каб ажыла эпоха

Пасляслоўе

Ужо цытаваны намі французскі гісторык Марк Блок, спасылаючыся на аўтарытэт многіх выдатных папярэднікаў (Ж. Рэнан, Ш. Сент-Бёў), пісаў, што ва ўсіх чалавечых справах найбольш цікавыя вытокі. Гэтае агульнае назіранне з поўным правам можна дапасаваць і да гісторыі нашага пісьменства. Сапраўды, якія б поспехі ні рабіла сёння беларуская літаратура, якіх бы вяршынь яна ні дасягала, нас заўсёды будуць вабіць яе першыя, можа быць, знешне сціплыя крокі — XIX стагоддзе, эпоха «Энеіды навыварат» і «Тараса на Парнасе», **Чачота** і Баршчэўскага, Савіча і Каліноўскага, Дуніна-Марцінкевіча і Багушэвіча, Лучыны і Абуховіча. Зусім зразумелае наша імкненне раскрыць гэты перыяд ва ўсёй яго і адметнасці і непаўторнасці.

Узнавіць мінулае, у тым ліку і літаратурнае, можна толькі праз крыніцы. У гэтым даследаванні ўпершыню прароблена сістэматызацыя крыніц, звязаных з беларускімі пісьменнікамі, усёй нашай літаратурай XIX ст. Разгледжаны лёс асабістых архіваў, рукапіснай спадчыны пісьменнікаў, даследаваны першакрыніцы мастацкіх тэкстаў (друкаваныя, рукапісныя і вусныя), эпістальная спадчына, прыжыццёвыя крытычныя водгукі на іх творчасць, біяграфічныя матэрыялы, іканаграфія, памятныя мясціны, асабістыя рэчы. Адбылася як бы генеральная «інвентарызацыя ведаў». Думаецца, што ў працэсе гэтай працы больш выразна акрэсліліся паняцці «гісторыка-літаратурная крыніца» і «літаратуразнаўчае крыніцазнаўства», выявіліся характэрныя рысы і навуковае значэнне крыніц розных катэгорый. Значнае месца ў нашым даследаванні занялі тэксталагічныя праблемы, разгляд прынцыпаў дакументальнага асвятлення пісьменніцкіх біяграфій. [...]

Як мы пераканаліся, матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. выяўлены ў многіх архівах, музеях і бібліятэках нашай краіны і за яе межамі.

У Мінску гэта Беларускі архіў-музей літаратуры і мастацтва., Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (метрычныя дакументы, радаводныя справы В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Абуховіча, **Я. Чачота**, Я. Лучыны, перапіска царскіх улад пра А. Рыпінскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Вераніцына, Ф. Тапчэўскага), Аддзел рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Аддзел рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі, Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі, Літаратурны музей Я. Купалы...

Яшчэ больш (так ужо сталася) беларускіх матэрыялаў за межамі рэспублікі.

У Маскве дакументы, што з'яўляюцца цяпер прадметам нашага даследавання, ёсць у Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі, у

Цэнтральным гістарычным архіве горада Масквы (перапіска царскіх улад пра **Я. Чачота**, студэнцкая справа Г. Марцінкевіча, цэнзурныя матэрыялы пра пераклад паэмы «Тарас на Парнасе» 1891 г.) [...]

Значная колькасць матэрыялаў, звязаных з беларускімі пісьменнікамі разглядаемага перыяду, захоўваецца ў Вільнюсе, які быў даўней важным цэнтрам беларускай культуры. У Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы зберагаюцца пісьмы і метрычны запіс аб нараджэнні Ф. Багушэвіча, іншыя матэрыялы аб ім, следчыя і судовыя справы П. Багрыма, **Я. Чачота**, Р. Падбярэскага, К. Каліноўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Вярыгі-Дарэўскага, Я. Вуля, Ф. Тапчэўскага, матэрыялы асабістага архіва А. Вярыгі-Дарэўскага, у тым ліку яго унікальны Альбом, **пісьмы Я. Чачота**, В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Ельскага, асабовыя справы К. Вераніцына. Вялікі комплекс цікавых дакументаў — у Адзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы, куды трапіла значная частка матэрыялаў быпога Беларускага музея ў Вільні... Вершаваныя пасланні В. Дуніна-Марцінкевіча, пісьмы А. Вярыгі-Дарэўскага і В. Каратынскага да У. Сыракомлі захоўваюцца ў архіве літаратуры і мастацтва Літвы, рукапісныя зборнікі **Я. Чачота** з беларускімі фальклорнымі запісамі — у Інстытуце літаратуры і мовы АН Літвы і бібліятэцы Вільнюскага ўніверсітэта...

Нямала матэрыялаў выяўлена ў Польшчы... «Раптуляр» Я. Чачота, (Асалінэум у Вроцлаве).

Асобныя матэрыялы, звязаныя з беларускай літаратурай XIX ст., захоўваюцца і ў іншых замежных сховішчах дакументаў і рукапісаў: ... некаторыя рукапісы Я. Чачота ў музеі А. Міцкевіча ў Парыжы...

Словам, «геаграфія» захоўвання унікальных матэрыялаў па гісторыі нашай літаратуры досыць прадстаўнічая. [...]

Перыяд станаўлення новай беларускай літаратуры займае надзвычай важнае месца ў гісторыі народа. Усебаковае асэнсаванне мінулага — неабходная перадумова сённяшняга нацыянальнага Адраджэння...

Аўтарскі каментарый да 2-га выдання

Першае выданне гэтай кнігі выйшла ў 1993 г. і было прыхільна прынята навуковай і культурнай грамадскасцю Беларусі. Рыхтуючы кнігу да новага выдання, мы абмежаваліся толькі самай неабходнай праўкай. У прыватнасці, састарэлыя назвы архіваў і бібліятэк, дзе захоўваюцца крыніцы па гісторыі беларускай літаратуры XIX ст., набліжаны да новых, сучасных.

Лічым неабходным дадаць тут некалькі слоў пра галоўныя здабыткі даследчыкаў літаратуры XIX ст. у галіне крыніцазнаўства і тэксталогіі за апошнія дзесяць гадоў, што прайшлі пасля першага выдання.

Гэта быў час напружаных духоўных пошукаў, важных зрухаў у грамадскай свядомасці, пераацэнкі і каштоўнасцей, актывізацыі гістарычных, у тым ліку гісторыка-літаратурных даследаванняў.

Новыя імпульсы адчулі і даследчыкі айчыннай літаратуры XIX ст. Згадаем кнігі, вучэбныя дапаможнікі, артыкулы, выступленні І. Навуменкі, У. Казберука, У. Конана, А. Лойкі, А. Мальдзіса, У. Мархеля, Л. Тарасюк, Л. Уладыкоўскай-Канаплянік, М. Хаўстовіча, К. Цвіркі, І. Штэйнера, Я. Янушкевіча, І. Запрудскага, К. Лецкі, У. Содаля і многіх іншых гісторыкаў нацыянальнага прыгожага пісьменства, шматлікія канферэнцыі, чытанні, «круглыя сталы», прысвечаныя пачынальнікам новай літаратуры. Пад рэдакцыяй М. Лазарука і А. Семяновіча ў выдавецтве «Вышэйшая школа» выйшаў другім, абноўленым выданнем змястоўны падручнік «Гісторыя беларускай літаратуры: XIX — пачатак XX ст.» (1998). Ёсць пэўныя зрухі і ў галіне выяўлення, выдання і паглыбленага вывучэння першакрыніц, у вырашэнні тэксталагічных і атрыбуцыйных праблем.

Выдадзены новыя хрэстаматыі, зборнікі твораў гэтага перыяду: «Літаратура Беларусі: Першая палова XIX стагоддзя» (выд-ва «Беларуская навука», 2000; уклад. К. Цвірка), «Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя» (выд-ва «Мастацкая літаратура», 2001; уклад. У. Казбярук)...

Выдадзены У. Мархелем анталагічны зборнік беларускай польскамоўнай паэзіі XIX ст. «Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай» (1998) пашырыў наша ўяўленне пра тагачаснае літаратурнае жыццё, увёў у навуковы ўжытак малавядомыя тэксты і імёны. У БДУ (на жаль, невялікім тыражом) выйшаў зборнік тэкстаў «Беларуская літаратура XVIII— XIX стагоддзяў» (2000, уклад. М. Хаўстовіч). Кафедрай гісторыі беларускай літаратуры БДУ пад кіраўніцтвам М. Хаўстовіча здзяйсняюцца і іншыя выданні, цікавыя для крыніцазнаўцаў і тэкстолагаў: навукова-літаратурны альманах «XIX стагоддзе» (кн. 1—2, 1999—2000), «Працы кафедры» (вып. 1—4, 2001—2003)...

Гісторыка-літаратурныя матэрыялы XIX ст. друкаваліся таксама ў зборніку «Шляхам гадоў»...

Шмат якія крыніцазнаўчыя праблемы закрануты ў кнігах Г. Кісялёва «Радаводнае дрэва: Каліноўскі — эпоха — наступнікі» (1994), У. Мархеля «Прысугнасць былога» (1997), М. Хаўстовіча «Гісторыя беларускай літаратуры 30—40-х гг. XIX ст.» (2001), І. Запрудскага «Нарысы гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя» (2003), Я. Янушкевіча «У прадчуванні знаходак: З адной вандроўкі ў архівы Варшавы, Вроцдава, Кракава» (1994), «За архіўным парогам: Беларуская літаратура XIX—XX стагоддзяў у святле архіўных пошукаў» (2002)...

Першынцам знакамітай «залатой» серыі «Беларускага кнігазбору» быў том «Выбраных твораў» Я. Чачота (1996, уклад. К. Цвірка), куды ўвайшлі і тэксты, яшчэ не вядомыя беларускаму чытачу, напрыклад, паэтычны цыкл высокага патрыятычнага гучання «Спевы пра даўніх ліцвінаў...». Каштоўныя звесткі (у тым ліку «Радавод Яна Чачота», падрыхтаваны З. Яцкевічам) змешчаны ў кнізе Ян Чачот, Ігнат Дамейка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча: Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чытанняў» (1998). Крыніцазнаўчы характар мае публікацыя В. Алісіёнкі «Раптуляж Яна Чачота — лёс рукапісу» ў зб. «Філаралагічныя навукі: Маладыя вучоныя ў пошуку» (2001).

Эпоха А. Міцкевіча, Я. Чачота і іх паплечнікаў шырока, на разнастайным матэрыяле прадстаўлена ў складзеным К. Цвіркам зборніку «Філаматы і філарэты» (Беларускі кнігазбор, 1998)...

Майстэрскія аповеды пра падарожжы па пісьменніцкіх мясцінах (Я. Чачот, П. Багрым, У. Сыракомля, Ф. Багушэвіч і інш.) склалі кнігу К. Цвіркі «Лісце забытых алеяў» («Мастацкая літаратура», 1993)...

Пісьменнікі XIX ст., пачынальнікі новай літаратуры, досыць шырока прадстаўлены ў адметных літаратурна-краязнаўчых выданнях апошняга часу: «Літаратурная Гродзеншчына» А. Пяткевіча (1996), «Літаратура Берасцейшчыны» В. Ляшук і Г. Снітко (1999), «Літаратурныя мясціны Беларусі: Краязнаўчы даведнік. Кн. 1. Брэсцкая, Віцебская і Гомельская вобласці» Л. Кулажанка, А. Мальдзіса, С. Сачанка (2000)...

Абноўленыя звесткі пра беларускія гісторыка-літаратурныя матэрыялы XIX ст. у архівах і бібліятэках Літвы, Польшы, Расіі, Украіны змяшчаюцца ў зборніку «Выяўленне, сумеснае выкарыстанне і вяртанне архіўных, бібліятэчных і музейных каштоўнасцей, якія захоўваюцца ў замежных краінах» (Мн., 1999; 6-я кніга з серыі «Вяртанне», што выходзяць пад грыфам Беларускага фонду культуры, Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны і іншых устаноў). Пашыраецца «інфармацыйная прастора», геаграфія сховішчаў, у якіх выяўлены крыніцы па гісторыі нашай літаратуры XIX ст., біяграфічныя звесткі пра пісьменнікаў гэтага перыяду...

Сумеснымі намаганнямі айчынных і замежных даследчыкаў з прыцягненнем самага шырокага кола разнастайных крыніц паступова

ўзнаўляецца дакладны, праўдзiвы «вобраз» новай беларускай лiтаратуры перыяду яе за- раджэння i станаўлення.

Паказальнiк iмёнаў

[...]

Чачот Я. 14, 15, 19. 47 – 51, 85,
86, 88, 99, 100 – 102, 116,
126, 127, 144, 145, 156,
163 – 166, 186, 193, 196, 204,
206 – 209, 220, 222 – 228,
284, 298, 301 – 304, 314, 352,
392 – 396, 401, 403.

Чачот Ян (Iван), настаўнiк
193

Чачоты (Данiелевiчы – Чачоты)
206, 221, 225